

Філософія

УДК 17.02:930.85:355.01

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.19335474>

Медіатизація війни: *durée*, пам'ять, травма

Лідія Володимирівна Стародубцева,

докторка філософських наук, професорка,

професорка кафедри медіакомунікацій

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,

Харків, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-8259-4775>

Дмитрій Володимирович Петренко,

доктор філософських наук, професор,

завідувач кафедри теорії культури і філософії науки

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,

Харків, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-6771-2916>

Прийнято: 08.03.2026 | Опубліковано: 30.03.2026

***Анотація.** Метою цього дослідження є концептуалізувати процеси медіатизації війни в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну на основі культурфілософських рефлексій над цифровими медіарепрезентаціями травмуючих свідчень у колективній пам'яті. Методологічною стратегією аналізу є інтердисциплінарний підхід у концептуальних контурах Media Studies, Memory Studies і War Studies на перетині декількох галузей гуманітаристики: філософії часу, студій цифрової пам'яті та забуття, дослідження колективної травми та етики*

медіарепрезентації воєнних подій. **Ключові результати** дослідження, що визначають його наукову новизну, полягають у наступному. Нами розкрито роль медіа як “деформаційних лінз” у процесі формування колективної медіапам’яті про війну, що триває “у прямому етері” і залишає цифрові медіасвідчення в режимі *real time*, а саме: 1) виявлено характерні особливості процесу медіатизації повномасштабної російсько-української війни (нелінійність, множинність, фрагментарність, персоналізованість, фрактальність, гіпертекстуальність); 2) запропоновано дефініцію поняття “травмованої війною медіапам’яті” на основі концепцій “медіапам’яті” Ендрю Госкінса і “колективної травми” Джеффри Александера; 3) показано, що аналітичною рамкою для розуміння мнемонічного виміру незавершеної війни може слугувати бергсонівська концепція “плинності” суб’єктивного часу (*durée*), на основі якої до наукового обігу введено концепт “контемпоральної медіапам’яті”; 4) базуючись на розгляді алгоритмів і форматів медіаплатформ, ми окреслили особливості переходу живих спогадів у цифровий простір у процесі медіатизації війни як подолання межі між індивідуальною та колективною пам’яттю. Головним **висновком** дослідження є обґрунтування однієї з найважливіших функцій медіатизованої пам’яті про повномасштабну російсько-українську війну в майбутньому: виконувати роль гаранта неповторення минулого.

Ключові слова: індивідуальна і колективна пам’ять, медіатизація, онлайн-архів, персоналізація, російсько-українська війна, свідчення, травмована війною пам’ять, цифрові платформи, *durée*.

Mediatization of War: *Durée*, Memory, Trauma

Lidiya Starodubtseva,

Doctor of Philosophical Sciences (higher doctoral degree), Professor,
Acting Head of the Department of Media Communications
V. N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-8259-4775>

Dmytry Petrenko,

Doctor of Philosophical Sciences (higher doctoral degree), Professor,
Head of the Department of Theory of Culture and Philosophy of Science
V. N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-6771-2916>

Abstract. *The aim of this study is to conceptualize the processes of the mediatization of war in the context of the full-scale Russian invasion of Ukraine through cultural-philosophical reflections on digital media representations of traumatic testimonies within collective memory. The methodological strategy of the analysis is an interdisciplinary approach within the conceptual frameworks of Media Studies, Memory Studies, and War Studies, at the intersection of several fields of the humanities: the philosophy of time, studies of digital memory and forgetting, research on collective trauma, and the ethics of media representation of wartime events. The key results of the study that constitute its scientific novelty are as follows. We reveal the role of media as “deforming lenses” in the process of shaping the collective media memory of a war unfolding “live on air” and leaving digital media testimonies in real time, namely: 1) the research identifies the specific features of the mediatization of the full-scale Russian–Ukrainian war (nonlinearity, multiplicity, fragmentation, personalization, fractality, and hypertextuality); 2) a*

*definition of the concept of “war-traumatized media memory” is proposed on the basis of the concepts of “media memory” developed by Andrew Hoskins and “collective trauma” articulated by Jeffrey C. Alexander; 3) the study demonstrates that an analytical framework for understanding the mnemonic dimension of an unfinished war can be found in the Bergsonian concept of the “flow” of subjective time (durée), on the basis of which the concept of contemporal media memory is introduced into scholarly discourse; 4) based on an examination of the algorithms and formats of media platforms, we outline the features of the transition of living memories into the digital space in the process of the mediatization of war as a crossing of the boundary between individual and collective memory. **The main conclusion** of the study substantiates one of the most important future functions of mediatized memory of the full-scale Russian–Ukrainian war: to serve as a safeguard against the repetition of the past.*

Keywords: *individual and collective memory, mediatization, online archive, personalization, Russian–Ukrainian war, testimony, war-traumatized memory, digital platforms, durée.*

Постановка проблеми. Пам'ять про війни прийнято вважати етичним залогом неповернення до трагедій минулого. У другій половині ХХ століття ледь не трюїзмом стала фраза іспансько-американського філософа Джорджа Сантаяни: “ті, хто не пам'ятає минулого, приречені повторювати його” (George Santayana, 2018 [37, vol. 1, chap. 12]). Дослідники пам'яті доби, що прийшла на зміну концтаборам, газовим камерам і ядерним вибухам, як магичне закляття, невпинно промовляли: “ніколи більше”. Це кредо буквально просвічує крізь численні медіасвідчення і різноманітні медіапрактики, що допомагають реконструкції драматичного минулого як такого жахливого нагадування про нескінченні війни, яке а contrario має антивоєнну спрямованість і функціонує як “каркас” колективної пам'яті. Ключова проблема даного дослідження

полягає у пошуку відповіді на питання, яким чином чином медіатизація травматичного досвіду війни слугує інструментом формування колективної пам'яті. Розв'язання цієї проблеми, спрямоване на вирішення нагальних наукових і практичних завдань з меморіалізації російсько-української війни, зумовлюють значущість та актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З моменту повномасштабного нападу росії на Україну 24 лютого 2022 року виникає не тільки новий спосіб меморіалізації війни, але й новий спосіб її медіатизації, на що звертають увагу і українські, і західні медіатеоретики. Так, наприклад, в ґрунтовній монографії “Цифрова війна. Медіастратегії та візуальна політика під час повномасштабного нападу росії на Україну” шведська дослідниця цифрової історії Анна Неслунд і австрійський медіазнавець Рамон Райкерт аналізують виникнення нових форм цифрової участі, нових форматів взаємодії цифрового суспільства і війни, нових медіаплатформ колективного свідчення та веб-архівування, що створюють суттєві виклики для колективної пам'яті (Anna Näslund and Ramón Reichert, 2024 [35]). Різноманітним аспектам проблеми медіатизації війни в останні десятиріччя присвячено чимало досліджень на перетині таких галузей знань як Digital Memory Studies і Digital Media Studies: “Онлайн-спогади, цифрові конфлікти та кібердотик війни” (Adi Kuntsman, 2010 [30]); “Цифровий мілітаризм” (Adi Kuntsman, Rebecca L. Stein, 2015 [31]); “Пам'ять у медіатизованому світі: пригадування та реконструкція” (Andrea Hajek, Christine Lohmeier, Christian Pentzold, 2016 [18]); “Цифрові студії пам'яті: медійне минуле в умовах переходу” (Andrew Hoskins, 2017 [20]), “Радикальна війна: дані, увага та контроль у XXI столітті” (Matthew Ford and Andrew Hoskins, 2022 [15]), “Соціальні медіа та колективна пам'ять” (Charles B. Stone, 2025 [38]) та ін.

Серед праць, в яких представлено філософські рефлексії над досвідом медіатизації російсько-української війни, слід окремо відзначити дослідження

Ендрю Хоскінса і Павла Щеліна “Стрічка війни: цифрова війна, що відбувається просто перед нами” (Andrew Hoskins, Pavel Shchelin, 2023 [25]), Оксани Гудошник та Ірини Бучарської “Медіатизація війни у фокусі наукових теорій та аналітичних практик” (Оксана Гудошник, Ірина Бучарська, 2024 [1]) та Юрія Константінова “Філософсько- антропологічні рефлексії образів і наративів війни в соціокультурних контекстах” (Юрій Константінов, 2025 [4]).

Аналіз останніх досліджень і публікацій досліджуваної проблематики медіатизації війни в концептуальних межах Media Studies, Memory Studies і War Studies свідчить про те, що в цій царині сформувались два ключові напрями: етико-меморативний (спрямований на філософський і соціокультурний аналіз закономірностей процесів пам’ятування про війну) і медійно-технологічний (направлений на аналіз платформ і форматів, алгоритмів і технологій медіатизації воєнних подій). Втім досвід повномасштабної російської агресії проти України ставить перед нами завдання пошуку нових дослідницьких ракурсів розуміння проблеми медіатизації війни, які здатні поєднати обидва зазначені підходи у розумінні того, як цифрові медіарепрезентації воєнних подій формують (і трансформують) колективну пам’ять. Ми пропонуємо розгляд питання медіатизації війни здійснити на перетині таких галузей гуманітаристики як філософія часу, студії цифрової пам’яті та забуття, дослідження колективної травми та етика медіарепрезентації воєнних подій, що в цілому визначають інтердисциплінарну методологічну стратегію нашого дослідження, основним матеріалом якого є західні концепції двох останніх десятиліть у галузі медіатизації війни, екстрапольовані в сучасний український контекст.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Як пов’язані між собою медіа, пам’ять і війна? Не викликає сумніву, що не тільки характер війни і військові технології, але й спосіб пам’ятати про війну змінюється в залежності від типу медіумів: Перша світова війна відбувалася в

“добу газет” і, відповідно, пам’ять про неї була переважно текстоцентричною; Друга світова війна була пов’язана з “епохою радіо” і, відповідно, пам’ять про неї здебільшого перетворилась на аудіоцентричні наративи, що доповнили мовчазність текстів звуковим медіумом радіоновин і кінохронік; Іракська війна “періоду телевізійного культу” збереглась у колективній пам’яті здебільшого через аудіовізуальні TV медіа; а воєнні конфлікти початку XXI століття загалом, і зокрема російсько-українська війна, що відбувається в епоху соціальних медіа і нейромереж буквально “у прямому етері”, сформували особливий мережевий тип розірваного, фрагментованого пам’ятування диджитальної ери з його стримами з-під обстрілів і онлайн-трансляціями військових подій, новинними репортажами, документальними стрічками, відеозаписами з дронів і камер GoPro, постами блогерів, фотографіями свідків, некрологами, медійними слідами війни у белічі форматів: від кешпн-відео, повідомлень у месенджерах, твітів, тікток-шортсів, інстаграм-рілсів і уривків із електронних щоденників до розгорнутих аналітичних медіазвітів, багатосерійних кіно- і відеопроєктів, цифрових інформаційних ристалищ і мережевих баталій.

Недостатньою мірою вирішеною раніше частиною загальної проблеми медіатизації війни залишається її мнемонічний вимір, зокрема своєрідною “білою плямою” є пошук відповідей на питання, як взаємна кореляція концептів медіа, пам’яті та війни в теоретичних моделях західних досліджень на межі між Media Studies, Memory Studies і War Studies, може бути імплементованою в український дослідницький дискурс із метою надати ключі для інтерпретації феномена контемпоральної травмованої медіапам’яті в умовах повномасштабної російської агресії. Наша стаття є спробою заповнити цю дослідницьку лакуну.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета цього дослідження — концептуалізувати процеси медіатизації війни в умовах

повномасштабного російського вторгнення в Україну на основі культурфілософських рефлексій над цифровими медіарепрезентаціями травмуючих свідчень у колективній пам'яті.

Задля досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання:

- розкрити характерні особливості процесу медіатизації повномасштабної російсько-української війни;
- надати визначення поняття “травмована війною медіапам’ять”;
- розглянути медіапам’ять з точки зору філософії суб’єктивного часу;
- проаналізувати медіатизацію війни як подолання межі між індивідуальною та колективною пам’яттю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чи може медіатизація травматичного досвіду війни як інструмента формування колективної пам’яті слугувати запобіжником проти повторення минулих катастроф? Соціологи Алехандро Баєр і Натан Шнайдер у своїй відомій книзі “Пам’ять і забуття в еру після Голокосту”, повторюючи як мантру різними мовами “ніколи знову” (לעולם לא, plus jamais, nie wieder), узагальнюють розуміння Голокосту як універсальної рамки зла та жертви, наполягають на необхідності перетворення вшанування масового насильства на моральний обов’язок та іменують свою концепцію пам’яті в цілому “етикою ніколи більше” (the ethics of never again: Alejandro Baer, Natan Sznaider, 2016 [8, р. 3–5]). Але, як відомо ще з часів Гегеля (який полемізував з максимою Цицерона про те, що історія є “вчителькою життя”), насправді історія вчить лише тому, що вона ніколи нікого нічому не навчила.

Вивчення уроків з історії – це очевидний крок для постконфліктних суспільств. Однак зміцнення пам’яті за допомогою стандартного набору методів і сценарних стратегій вшанування пам’яті також створює власні виклики. “Минуле не здатне нас вилікувати”, – стверджує ірландська дослідниця пам’яті, доцентка Школи соціології Університетського коледжу

Дубліна Ліа Девід, аналізуючи межі глобальної стандартизації увічнення пам'яті (Lea David, 2020 [13]). Розмірковуючи про ризики і небезпеки інституціоналізації пам'яті, Девід переконливо показує, як нав'язування стереотипів “моральної пам'яті” в ім'я прав людини насправді може загострити конфлікти та напруженість. Ґрунтуючись на даних Західних Балкан та Ізраїлю/Палестини, дослідниця стверджує, що у постконфліктні періоди порядок денний увічнення пам'яті не призводить до кращого розуміння прав людини, а, всупереч очікуванням, лише служить посиленню націоналістичних настроїв, розбіжностей та ворожнечі, а також призводить до нових форм соціальної нерівності, політичного екстремізму та воєнних конфліктів.

На початку XXI століття розмірковуючи над питанням, як кредо “*ніколи більше*” розсипалося, коли росія вторглася в Україну, естонська політична філософка та історикиня Шівон Каттаґо використала витончену метафору: “*меланхолійне ув'язнення в пам'яті*” (Siobhan Kattago, 2022 [27, p. 259]). Так, дійсно, попри те, що пам'ять про війни минулого увічнені незліченною кількістю медіумів: від меморіалів і монументів до підручників історії та кінострічок, – нам не вдається вирватися за ґрати “меланхолійного ув'язнення” в такій медіапам'яті, яка не стає гарантом неповторення, і ми приречені на повернення в пекло війн, що не вщухають.

Про це свідчить і досвід російської агресії проти України, що формує новий тип медіапам'ятування. Серед головних змін у структурі цифрової медіапам'яті, які особливо гостро проявились під час повномасштабної російсько-української війни, – нелінійність, поліфонічність, трансмедійність мережевого пам'ятування, його підкреслена гіпертекстуальність, коли на зміну “авторським” гіпернаратавам пам'яті приходить розпорошене гіперавторство мільйонів мозаїчних історій. Зрозуміло, що ці риси частково були притаманні українському медійному ландшафту і в довоєнні часи, однак починаючи з 2014 року війна проти України їх значно масштабувала, чому

сприяли і зміна етичних стандартів журналістики, і обмеження свободи слова, і процеси стрімкої персоналізації цифрового медіапростору.

Як стверджує професор кафедри штучного інтелекту, пам'яті та війни Школи соціальних і політичних наук Единбурзького університету Ендрю Госкінс у дослідженні “Стрічка війни: цифрова війна, що відбувається просто перед нами”, війна проти України унікальна тим, що розгортається “крізь призму персоналізованих реальностей”, створених та перероблених у соціальних мережах і на онлайн-платформах для окремих осіб, – у тому, що він називає “war feed” (“стрічкою війни”). Агресія росії проти України, – пише дослідник, – репрезентує “фрактальну війну, де ви обираєте підписку у своїй стрічці на власну адаптовану версію війни. Це робить її найбільш персоналізованою війною в історії” (Andrew Hoskins, Pavel Shchelin, 2023 [25, p. 453]). Однак чи не призводить така фрактальність персоналізованої війни до краху колективної пам'яті про неї?

Колективна пам'ять, за Альбваксом, в акті групової реконструкції “спотворює” минуле (Maurice Halbwachs, 1992 [19, p. 182]), що надає змогу сучасним дослідникам вдатися до метафори “колапсу пам'яті” (Andrew Hoskins, 2004 [24, p. 110]). Ймовірно, не випадково використовуючи по відношенню до пам'яті в епоху диджитал спінозівське поняття “множинність”, Госкінс ще за п'ять років до початку широкомасштабної російської агресії проти України році декларував “кінець колективної пам'яті”: один із розділів фундаментальної його праці *Digital Memory Studies*, присвяченої цій темі, мав гучну назву: “*Memory of the multitude: The end of collective memory*” (Andrew Hoskins, 2017 [23, p. 85–109]). Втрата трансцендентального суб'єкта пам'ятування є викликом попереднім формаціям пам'яті. Використовуючи термінологію Госкінса, можна було б припустити, що заміна їх пам'яттю про “диджитальну множинність” ставить задачу осмислити заплутані “меморіальні переплетення” (memorial

entanglements) індивідуальних і соціальних відносин, які зараз розмиті через їхнє занурення в “архів тіней” (immersion in the shadow archive).

Роздуми про це підводять нас до констатації факту виникнення нових меморативних “режимів видимості”. Це лише здається, що війна в Україні формує гомогенну колективну пам’ять і відбувається “на виду у всіх”. Видимість війни є удаваною і обмеженою. Так, війна відбувається “перед нашими очима”, але її насправді видно лише “крізь уламки підписників її каналів”, коли кожен користувач соціальних медіа, знаходячись у своїй “інформаційній бульбашці” (“ехокамері”), споживає лише інформацію, що повторює його власні погляди, і не стикається з альтернативними думками, тобто кожен спостерігає свою власну війну.

Розмірковуючи про медіатизовану пам’ять такої нелінійної, фрактальної, множинної, персоналізованої війни в цифрову еру, доцільно звернутися до поняття “миттєвих спогадів” (instant memories). В останні десятиліття воно все частіше використовується дослідниками у значенні мінливих, як спалахи, індивідуальних досвідів, що залишають сліди в просторі соціальних медіа. Найбільш переконливим із цієї точки зору є, наприклад, дослідження “Миттєві спогади? Роздуми про коннективний поворот та практики цифрової пам’яті в ретроспективних групах Facebook” шведського дослідника з Університету соціальних медіа в Мальме Робіна Екелунда (Robin Ekelund, 2022 [14]). Цілком закономірно, що ознак саме таких “миттєвих” мережевих пригадувань-спалахів і набуває розуміння медіапам’яті у працях, присвячених формуванню політик пам’яті, меморіалізації та музеєфікації російсько-української війни.

Надзвичайно показовою з цієї точки зору є розвідка шведського дослідника пам’яті, історика Себастьяна Графа, присвячена віртуальному NFT-музею путінської росії проти України (Sebastian Graf, 2024 [17]). Розглядаючи цифровий музей війни як приклад “миттєвого пам’ятування”, дослідник акцентує увагу на тому, що цифрова музеєфікація, формуючи пам’ять не після

завершення війни, а безпосередньо під час бойових дій, “в режимі реального часу”, перетворює такий віртуальний музей на безкінечний відкритий архів медіавідбитків колективного “миттєвого пам’ятування”.

Не викликає сумніву, що медіа і колективна пам’ять нерозривно пов’язані одне з одним, однак в ситуації переживання колективної травми війни союз медіа і пам’яті множинних “миттєвих спогадів” переживає колапс. Колективне пам’ятування стає подібним “вибуховій хвилі”: медіа і пам’ять воєнного часу приречені на спалах невизначеності зі шлейфом подальшого нелінійного співіснування у просторі суспільної свідомості, що стартує з 24.02.22 як “точки ентропії”, в якій досягає екстремуму ступінь хаосу та руйнування цілісності системи, а далі експоненційно зростає міра її неупорядкованості, безладу та дисипації. З одного боку, у колективній пам’яті невпинно накопичуються все нові й нові цифрові відбитки травматичних подій: горор-тексти, моторошні фотографії, шокуючі аудіовізуальні образи (і тому воєнна пам’ять є неминуче медіатизованою), а з іншого – саме медіа конструюють вибірккову територію воєнних свідчень – символічне та технологічне мережеве “поле пам’яті”, що формує (і перманентно трансформує) медіанаративи колективного минулого, сприяючи становленню колективної ідентичності (і тому медіа є неминуче пам’ятливими). Так пам’ять стає рухливою телеологічною мішенню медіа, а медіа – деміургами пам’яті.

Саме таку медіатизовану пам’ять, що формується в режимі мережевих “миттєвих спогадів” у ситуації переживання колективної травми ми пропонуємо іменувати “травмованою війною медіапам’яттю”. Втім для більш точної дефініції цього поняття варто було б звернутися до категорії травми. Українське суспільство в цілому все частіше іменують “*трансформованим війною*” (див., наприклад: Вячеслав Потапенко, Юлія Тищенко, Сергій Здіорук та ін., 2025 [6]). Трансформованим війною українське суспільство є саме тому, що воно є “*травмованим війною*”, – додамо ми, і ця травматизація поширюється

і підсилюється саме через медіа: завдяки поширенню медіаобразів страждань колективна травма трансформує форми історичної пам'яті про неї в суспільній свідомості. У пам'яті культур збереглося величезне різноманіття “мов травми” – як індивідуальної, так і колективної. Розгортаючи цілий спектр її медіавідбитків, автори колективної монографії “Мови травми: історія, пам'ять і медіа” прагнуть деколонізувати традиційну західноцентричну історію травми і розчинити її в багатогранних транснаціональних історіях “культур травм” (Peter Leese, Jason Crouthamel, and Julia Barbara Köhne, 2021 [33]). Слід зазначити, що в актуальних дослідженнях категорія “колективної травми” здебільшого корелює з расовими і національними питаннями, а не з досвідом військово-політичних конфліктів.

Задля розуміння “травмованої війною медіапам'яті” доцільно було б звернутися до концепцій “культурної травми”. Згідно з визначенням американського соціолога Джеффрі Александера, культурна травма має місце, коли члени якоїсь спільноти відчувають, що їх змусили пережити якусь жахливу подію, що залишає незабутні сліди в їхній груповій свідомості, назавжди закарбовується в їхній пам'яті, корінним і незворотнім образом змінюючи їхню майбутню ідентичність (Jeffry S. Alexander, 2005 [7, p. 85]). У ситуації гібридної війни, поширення фейків і дезінформації медіапам'ять не просто відображає колективну травму, а й сама стає травмованою: відтепер, на відміну від мирних часів, вона є не стільки упорядкованим архівом, скільки гетерогенним хаосом свідчень-уламків – гігантським мозаїчним панно, зібраним із мільйонів історій, фактів, образів, подій.

За відсутності концептуального осмислення така “травмована медіапам'ять” ризикує перетворитися або на заплутаний мережевий лабіринт болю, або на інструмент маніпуляції та забуття. На основі аналізу теоретичних праць, присвячених взаємозв'язку медіа, пам'яті і війни, а також спираючись на розуміння “культурної травми” і “культур травм”, що формують історичну

пам'ять, спробуємо запропонувати власне визначення поняття “травмована медіапам'ять” в реаліях російської агресії проти України. Під поняттям “травмована війною медіапам'ять” ми розуміємо відкритий онлайн-архів: розколоту систему репрезентації та архівації множинних індивідуальних свідчень про колективну культурну травму російсько-української війни у цифровому медіапросторі, що постійно змінює конфігурацію і набуває здатність формувати (і трансформувати) колективну ідентичність у процесі медіадистанціювання – переходу від особистісних “живих” спогадів до надособистісних “штучних” медіаплатформ.

Замість єдиного метанаративу історії війни “травмована медіапам'ять” зберігає те, що Метью Форд і Ендрю Госкінс іменують множинністю “роз’єднаних досвідів” (disjointed experiences) військового конфлікту: в епоху цифри смарт-пристрої, додатки, архіви та алгоритми вилучають стороннього спостерігача з війни, руйнуючи відмінності між аудиторією та акторами, солдатом та цивільним, медіа та зброєю, – стверджують дослідники у книзі “Радикальна війна”, підкреслюючи, що саме це і “підірвало нашу здатність розуміти війну. Тепер ми всі або жертви, або злочинці” (Matthew Ford, Andrew Hoskins, 2022 [15]). “Чому цифрові медіа не змінили реакцію на людські страждання в сучасних конфліктах?” – запитаємо ми слідом за аналітиком цифрових війн, на думку якого однією з головних причин є суттєве “цифрове порушення зв'язку між війною та суспільством” в сучасну епоху (Andrew Hoskins, 2021 [22]). У статті “Медіа та співчуття після цифрової війни” він доходить песимістичного висновку: в цифрову епоху відбувається парадоксальна трансформація взаємозв'язку між війною, медіа, сприйняттям та громадською реакцією: користувачі соціальних медіа втрачають дар емпатії, больовий поріг підвищується, і поширення зображень страждань і війн, особливо в основних новинних ЗМІ, не призводить до деескалації конфлікту. “Радикальні війни” ХХІ століття відбуваються в далекому екранному

“задзеркаллі”, з одного боку, привертаючи увагу користувачів соціальних медіа до воєнних подій, а з іншого – перетворюючись на “мілітейнмент” і притуплюючи їхню здатність співчувати болю і смерті.

Як фізична метафора і соціопсихологічна категорія “травмована медіапам’ять” означає, що вона є *пораненою* – наповненою болісними спогадами, шрамами, слідами минулого (і тоді загоєння ран тут означає ніщо інше як забуття), *ампутованою* (це означає, що “ножиці свідомості” розрізають тілесну тканину нестерпної пам’яті, відрізають її “кінцівки”, бо неможливо зберегти психічне здоров’я і продовжувати жити з вантажем непереносної історії: неминуче вмикаються захисні механізми психіки, намагаючись відсекти спогад про травму, врятувати мозок від божевілля, витіснити у підсвідоме сліди трагічних подій. У цьому контексті маргіналізація свідчень і спогадів жертв війни стає “умовчанням” – однією з технік забуття, яка, за словами Алейди Ассман, не стирає з пам’яті тяжку подію, а лише усуває її з комунікації) і *протезованою* (йдеться про те, що людина делегує свій живий біль “машинній пам’яті”, намагаючись позбавитись від пережитого досвіду страждання через делегування її повноважень соціальним медіа і цифровим щоденникам. Але віддаючи свої живі спогади на зберігання цифровій пам’яті мережі, людина тим самим позбавляється них – звільняє від них свою свідомість, занурює їх в забуття. Так завдяки медіапротезам “пам’ять в голові” і “пам’ять у світі” у безперервному русі взаємообміну зникаються в єдине мнемонічне коло, наздоганяють одне одне і поступаються одне одному місцем).

Як ментальний конструкт, культурфілософська категорія і соціокогнітивний концепт “травмована медіапам’ять” означає, що вона є втіленням ідеї бергсонівсько-прустівської “*тривалості*” (*durée*). Це безперервність, взаємопроникнення різних часових моментів, накопичення пам’яті в теперішньому. Майже по-августинівськи звучить апеляція сучасних дослідників “палімпсестів пам’яті” про історичну травму до минулого, яке не

минуло, – до “*теперішньої минулого*”, “*минулого, що триває*”. “Присутність минулого” (“*Present Pasts*”) стає одним із кредо сучасних Memory Studies (див., наприклад: Andreas Huyssen, 2003 [26]). Ціла серія класичних міждисциплінарних досліджень культурної пам’яті, що видається більше 30-ти років і на цей час містить вже 213 творів, вийшла у видавництві Стенфордського університету під загальною назвою “*Культурна пам’ять у сучасності*” (*Cultural Memory in the Present*). “Культурна пам’ять, – за визначенням редакторів Хента де Вріса та Еріки Веттер, – це гостинний знаменник, який охоплює будь-яке сучасне виробництво та організацію слів і речей, жестів і образів, звуків і мовчань, що просякнуті минулим, яке аж ніяк не закінчилося” [12]. Минуле, здійснившись, не зникає, а проникає в теперішнє і розчиняється в ньому.

Кожна мить містить у собі всю попередню історію: самого суб’єкта, інших (живих і загиблих), події (реальні і уявні), факти – так, ніби кожна мить концентрує в собі скролінг історії. Це *онтологія живого архіву, подієва архівація*, формування особливого типу *присутнісної медіапам’яті*, що буквально “народжується разом із вибухом”. “Травмована медіапам’ять” – це “*синхронне пам’ятотворення*”, процес формування пам’яті одночасно з подіями, зі зняттям історичної дистанції. Інтенсивність переживання воєнних подій і потік шокуючих новин через їхні мерехтіючі цифрові сліди одночасно і “темпоралізує” сприйняття війни, додаючи гостре відчуття екзистенційної глибини кожної миті, і “детемпоралізує його”: в умовах війни суб’єктивне переживання часу стискається в точку ніщо, психологічно пришвидшується і ніби зникає у *durée*. З цієї точки зору “травмовану медіапам’ять” логічно було б назвати результатом “*контемпорального медіапам’ятування*”.

Миттєвість і повсюдність становлять фундаментальну суперечність подібних цифрових архівів, у яких безперервно накопичуються все нові й нові образи травмуючих подій. “Компульсивна миттєвість” стримів/ онлайн-

з'єднань/публікацій/поширень в режимі реального часу накопичує цифрові архіви воєнних свідчень, неймовірні і за масштабами, і за доступністю, і за можливістю пошуку. Така медіапам'ять символічно з'єднує сфери сьогодення та минулого. Мнемонічні гіпернаративи, створені шляхом щільного упакування та нашарування цифрового медіаконтенту, формують пам'ять, що виходить за межі простору і часу: цифрові бази даних “перепросторюють” та переорієнтовують події в часі шляхом інтерактивного складання та відображення розрізнених одночасних подій, що створює своєрідний “мультимодальний гіпернаратив”, якщо скористатися поняттям Госкінса, яким він у роботі “Медіа, пам'ять, метафора: пам'ять і коннективний поворот” позначав безперервну, накопичувальну, “*сплячу пам'ять*”, що містять соціальні мережі (Andrew Hoskins, 2011 [21, р. 26]). Ця цифрова “прихована пам'ять” чекає на потенційне повторне відкриття та реактивацію, причаївшись у нижньому шарі медійного життя. Такий тип медіапам'ятування повною мірою можна назвати “симультанним” (бо він одночасно поєднує різночасові фрагменти), розуміючи під цим рухливий симбіоз і миттєвої сучасності “тут і тепер”, і вихід за її межі.

Завважимо, що не тільки цифрова, але й матеріальна, “тактильна” мікропам'ять війни формується не постфактум, а синхронно з подіями, щоденно приростаючи збереженими слідами, зафіксованими злочинами, задокументованим травматичним досвідом, що потребує етичної відповідальності за точність. “Воєнні музеї України мають документувати історію так, як вона відбувається”, – стверджує директор Музею Майдану Ігор Пошивайло в інтерв'ю Мартіну Кузу, автору спеціальних проєктів для американського видання *Monitor*, – бо кожний з тисяч артефактів-свідочтв “формує нашу історичну пам'ять. <...> Музеї повинні розповідати правду цього вторгнення, щоб у українців більше ніколи не вкрали їхню власну історію” (Martin Kuz, 2023 [32]). Інший аспект розуміння проблеми етичної

відповідальності за точність “миттєвого пам’ятування” відкривають дослідження медіазнавця Володимира Кулика (Volodymyr Kulyk, 2013 [29]) та історикині Ірини Ковальської-Павелко (Ірина Ковальська-Павелко, 2022 [3]) – евристично ємні розвідки у галузі “війни спогадів” і “війн пам’яті” в українських медіа. “Війна спогадів” (war of memories) і “війни пам’яті” (memory war) тут розглядаються як запекла боротьба за історичне минуле, фактор трансформації медіаландшафту і ключовий чинник формування державної політики пам’яті в сучасній Україні, що суттєво впливає на формування стратегій меморіалізації війни.

У цьому контексті методологічно визначальним є дослідження музеєзнавиці Валентини Хархун, присвячене “воюючій пам’яті” та експонуванню російсько-української війни в національних музеях України (Valentyna Kharkhun, 2025 [28]). Авторкою проаналізовано чотири музейні виставки як простори боротьби за інтерпретацію війни і переконливо доведено, що така музеєфікована пам’ять про воєнні події в Україні постає не як нейтральна реконструкція, не як сховище минулого, а як політична й медіатизована практика – арена конфлікту між наративами, серед яких ключовими стають наративи страждань, мученицьких жертв і жалоби. Своєрідною антитезою до цієї думки є концепція британського дослідника Олега Морозова, представлена ним у праці “Між самовіктимізацією і спільною пам’яттю: війна росії проти України в російських незалежних медіа” (Олег Морозов, 2024 [5]). Розглядаючи конфліктуючі форми медіапам’яті, російську і українську, автор аналізує роль медіа у цьому протистоянні як інструменту створення глобальної колективної пам’яті. “Медіаменеджери та журналісти повинні відмовитися від колишніх підходів медіатизації війни та виступити як більш відповідальні актори пам’яті”, – зазначає дослідник [там само, с. 106], наполягаючи на тому, що ми потребуємо виходу за межі самовіктимізації і тому формування спільної пам’яті війни покликано уникати наративу виключної

жертви. Втім, це питання залишається відкритим для подальших дискусій щодо формування пам'яті про війну як фіксації та контемпоральної архівації її “миттєвих спогадів”.

Узагальнюючи, зазначимо, що в епоху диджитал війна постає не лише як збройне протистояння, але й як війна між різними модусами медіапам'ятування, як битва за цифрову пам'ять: за те, що буде зафіксовано, репрезентовано в медіа, інтерпретовано, збережено або витіснено в забуття. “Травмована медіапам'ять” не тільки віддзеркалює воєнні події, а й сама стає полем битви: між наративами і контрнاراتивами, між медіарепрезентованим фактом і його зникненням, між індивідуальним досвідом і колективною свідомістю. З огляду на те, що у центрі цифрового поля битви між Україною та Росією знаходиться Telegram, яким користуються понад 70% українців та 25% росіян, стає зрозумілим, як медіапам'ять в реаліях повномасштабної російсько-української війни перетворюється на поле бою конкуруючих наративів. Численні мультимедійні свідчення воєнного часу – аудіальні повідомлення, візуальні образи й тексти – стають інструментами легітимації, заперечення, викривлення або нормалізації насильства. Український контекст особливо виразно демонструє, як одна й та сама подія може існувати у взаємовиключних медіареальностях: як задокументований злочин і як об'єкт заперечення. Саме тому “травмовану медіапам'ять” як предмет філософських рефлексій необхідно розглядати не тільки як спосіб фіксації, але і як динамічне поле боротьби, що має етичні, політичні та правові наслідки. Така медіапам'ять війни функціонує як етичний фронт, де вирішується питання: чи здатна колективна пам'ять зберегти поліфонію одиничних голосів, не позбавивши їх моральної унікальності. У цьому сенсі медіапам'ять як поле битви вимагає не лише політичної чи історичної, а передусім етичної відповідальності – перед тими, чий життя і травми стали матеріалом пам'яті.

Однак зведення медіапам'яті лише до війни наративів є редукцією. За межами пропагандистського протистояння розгортається глибший конфлікт – між пам'яттю і забуттям. Цифрові платформи, з одного боку, створюють ілюзію тотальної архівації, а з іншого – сприяють швидкому витісненню навіть найтравматичніших образів. Так формується фрагментована медіапам'ять війни, в якій надлишок текстів і зображень парадоксально веде до втрати сенсу. У процесі медіатизації пам'ять про воєнні події через обмеження військової цензури, через так званий “туман війни”, через суб'єктивність авторів і вимоги журналістської етики у поширенні чутливого контенту висвітлює одне і витісняє інше, переживаючи деформації і викривлення. Як система рухливих дзеркал, звернених до воєнних подій, медіапам'ять використовує різну оптику: наближення і віддалення, збільшення і зменшення, надаючи одним кадрам більшої чіткості, а інші залишаючи в розфокусі. Подібно тому, як у живій пам'яті людини, яка пережила травму, відбуваються збої, і у колективній медіапам'яті, травмованої війною, накопичуються аберації і неточності, ампліфікації, мікшування і взаємонакладення, зміни у порядку дій, уявні квазіспогади і фейки.

По суті, питання про медіапам'ять під час війни релевантно питанню про виробництво знань – про те, хто має право говорити (кого запрошують, слухають, сприймають серйозно, публікують, читають, цитують), а хто – ні (кого не запрошують, не слухають, відкидають як упередженого чи емоційного, вважають постачальником емпіричних даних, а не виробником знань, не перекладають, не публікують, не читають, не цитують). Цю важливу тему піднімають у своїх міркуваннях про суб'єктивність виробництва знань про російсько-українську війну, про епістемологічні, онтологічні та методологічні ієрархії у виробництві таких знань, що призводять до стирання українських голосів про війну в світі, у своєму ґрунтовному дослідженні “Відповідальність за мовчання? Політика знання, експертність і (само)рефлексія в контексті війни

росії проти України” голландська політологиня Ольга Бурлюк і бельгійська дослідниця у галузі міжнародних політичних відносин Вьоса Мусліу (Olga Burluk & Vjosa Musliu, 2023 [9, p. 611]). “Що таке експертиза, а також яка роль науковців в експертних дебатах (через політику, медіа та освіту) і якою мірою їхні припущення похитуються новою цифровою медіаекологією?” – запитують авторки [там само, p. 610]. “Хто говорить і теоретизує про війну в міру її розгортання? Кого запрошують і висувають на перший план, щоб говорити про війну? Кого, у свою чергу, замовчують і відсувають на другий план? Яка емоційна, інтелектуальна та фізична праця потрібна для виробництва знань під час війни? Які шляхи та ризики може принести (авто)етнографія в цей глухий кут?” [там само, p. 611]. І взагалі, “хто є суб'єктами та що є суб'єктивністю у виробництві знань у воєнні часи?” [там само, p. 618]. З цієї точки зору медіатизована пам'ять про війну, навіть орієнтуючись на об'єктивність і фактичну точність, у полі “конфлікту інтерпретацій” приречена залишатися примхливою і вибірковою, бо пам'ять переломлює війну через призми соціальної свідомості в ситуації кризи, неминуче лавіруючи між двома крайнощами – цинізмом звикання до трагедії, що перетворюється на буденність, з одного боку, і надмірним пафосом героїзації та міфологізації, – з іншого.

Те, що війна є концептом соціальної міфології, – теза, відома з давніх давен (див., наприклад: Оксана Дарморіз, 2017 [2]). Втім у цифрову добу, коли травматичний досвід війни не тільки міфологізується, але й невпинно медіатизується, медіа не лише поширюють міфи, а й, по суті, їх створюють. Медіапам'ять складає, зберігає і структурує онлайн-архіви, що зараз є майже у кожного електронного медіа, яке, на відміну від “миттєвих спогадів” користувачів соцмереж, піддають ці спогади редакційному редагуванню (Joanne Garde-Hansen, 2011 [16, p. 80–83]). Як влучно висловився Олег Морозов, медіа про війну сьогодні стають “головними дизайнерами медіапам'яті” (Олег

Морозов, 2024 [5, с. 106]). Втім, ми б могли висловитися більш обережно: на наш погляд, медіа слугують “деформаційними лінзами”, через які події перетворюються на спогади. Переломлюючись крізь медійні лінзи, дискурси пам’яті у соціальних мережах варіюють інтонації повідомлень та інтерпретації подій в різних регістрах: “між шаною, експлуатацією та симулякрами” (див., наприклад: Motti Neiger, Oren Meyers, Anat Ben-David, 2023 [36]). Саме у процесі переходу живої пам’яті учасників і свідків подій в цифровий простір і відбувається трансформація “миттєвих спогадів” у відповідності до форматів і алгоритмів тієї чи іншої медіаплатформи.

Якими тільки епітетами не намагаються охрестити медіатизовану пам’ять (“цифрова”, “алгоритмічна”, “машинна”, “платформна”, “мережева”, “віртуальна”, “хмарна”) у спробах окреслити водорозділ між індивідуальною “пам’яттю в головах” і надіндивідуальною “пам’яттю у світі”? Обігруючи латинський вираз “Бог із машини” (“Deus ex machina”), голландсько-німецький медіадослідник українського походження Микола Махортих іронічно іменує цифрову пам’ять “Memoriae ex machina” (Mykola Makhortykh, 2021 [34]). Дійсно, якщо в епоху промислових революцій Бог поступився місцем людині, то в епоху цифрових революцій людині не залишається нічого іншого як поступитися місцем пам’яті – не біологічній, не природній, “живій”, а пам’яті, що ніби відірвалася від людини і перекочувала в безмежний мережевий простір. Один із дослідників пам’яті і уваги, Ніколас Карр, критикуючи такий процес звільнення від персональних спогадів шляхом їхнього “відчуження”, влучно назвав це “аутсорсингом пам’яті”. “Зв’язки в Інтернеті не є нашими зв’язками, – пише Карр, – і скільки б годин ми не проводили в пошуках і серфінгу, вони ніколи не стануть нашими зв’язками. Коли ми передаємо нашу пам’ять машині, ми також передаємо дуже важливу частину нашого інтелекту і навіть нашої ідентичності” (Nicholas Carr, 2020 [11, р. 195]). Цей спосіб делегувати свою живу пам’ять її цифровим медіадвійникам якоюсь мірою можна вважати

здійсненням пророцтва Веннівара Буша, який ще вісім десятиліть тому винайшов і описав штучний прилад як конструкцію “озовнішнінених” спогадів людини, найменувавши її *Memex* – “машиною пам’яті” (Vannevar Bush, 2022 [10]). Але “машина пам’яті” мережевого суспільства під час військового зіткнення дає збої, перебуваючи в аварійному, катастрофічному стані переповненості “миттєвими спогадами” колективної культурної травми. Саме так працює “травмована медіапам’ять”. Саме так медіатизація війни в цифрову епоху формує новий тип “фрактальної” колективної пам’яті як нескінченного мережевого архіву індивідуальних свідчень і персоналізованих історій.

Висновки. Культурфілософські рефлексії над процесами медіатизації війни в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну – неосяжна тема, що, безумовно, потребує подальших теоретичних розвідок. Проведене нами пошукове дослідження в цьому проблемному полі дозволило отримати такі *результати*:

- по-перше, виявлено характерні особливості процесу медіатизації повномасштабної російсько-української війни: його нелінійність, множинність, фрагментарність, персоналізованість, фрактальність, гіпертекстуальність;

- по-друге, запропоновано дефініцію поняття “травмованої війною медіапам’яті” як відкритого онлайн-архіву “миттєвих спогадів” і свідчень трагічного досвіду російського вторгнення в Україну на основі систематизації та розвинення концепцій “медіапам’яті” Ендрю Госкінса і “колективної травми” Джеффрі Александера;

- по-третє, показано, що аналітичною рамкою для розуміння мнемонічного виміру незавершеної війни, що триває “у прямому етері” і залишає цифрові медіасвідчення в режимі *real time*, може слугувати бергсонівська концепція “плинності” суб’єктивного часу (*durée*), на основі якої до наукового обігу введено концепт “контемпоральної медіапам’яті”;

– по-четверте, на основі розгляду алгоритмів і форматів медіаплатформ як “деформаційних лінз”, завдяки яким війна перетворюється на поле битви за цифрову пам’ять, окреслено особливості переходу живих спогадів у цифровий простір у процесі медіатизації війни як подолання межі між індивідуальною та колективною пам’яттю.

Проведене дослідження, що, безумовно, має певні хронологічні, семантичні і когнітивні обмеження, відкриває перспективи подальшого аналізу проблеми медіатизації війни. Серед ключових тематичних напрямів майбутніх досліджень ми вбачаємо медіапсихологічний, медіасоціологічний і медіакогнітивний аналіз формування пам’яті про війну, а також розвідки у галузі впливу на процеси формування медіапам’яті штучного інтелекту і генеративних зображень.

У цілому, повертаючись до метафори Шівон Каттаго, слід підкреслити, однією із найважливіших функцій медіатизованої пам’яті про повномасштабну російсько-українську війну у майбутньому є стати моральним орієнтиром для виходу з ситуації “меланхолійного ув’язнення в пам’яті”, а це означає виконувати роль гаранта неповторення минулого – вирішального чинника формування “етики ніколи більше”.

Список використаних джерел

1. Гудошник О., Бучарська І. Медіатизація війни у фокусі наукових теорій та аналітичних практик // Communications and Communicative Technologies. 2024. Вип. 24. С. 78–90. DOI: <https://doi.org/10.15421/292409>.
2. Дарморіз О. В. Війна як концепт соціальної міфології // Актуальні проблеми філософії та соціології: науково-практичний журнал / гол. ред. Д. В. Яковлев; відпов. секретар І. В. Шамша; Нац. ун-т “Одеська юридична

академія”. Одеса, 2017. Вип. 18. С. 33–35. URL: <https://lnk.ua/kRPH9FZc3> (дата звернення: 05.01.2026).

3. Ковальська-Павелко І. “Війни пам’яті” як ключовий чинник формування державної політики пам’яті в сучасній Україні // *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2022. Nr. 3 (35). S. 7–26. DOI: <https://doi.org/10.15804/ksm20220301>.

4. Константинов Ю. Філософсько-антропологічні рефлексії образів і наративів війни в соціокультурних контекстах // *Вища освіта України*. 2025. № 2 (97). С. 26–34. DOI: [https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2025.2\(97\).03](https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2025.2(97).03).

5. Морозов О. Між самовіктимізацією і спільною пам’яттю: війна Росії проти України в російських незалежних медіа / пер. англ. Юрія Шаповала // *Політичні дослідження*. 2024. № 2 (8). С. 94–110. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-5>.

6. Суспільство, трансформоване війною: аналіт. доп. / Потапенко В., Павленко І., Тищенко Ю., Здіорук С., Токман В., Їжак О., Каплан Ю., Валюшко І., Макаров Г., Даниляк О., Михайлова О., Валевський О., Лісогор Л., Маляревський Є., Бараннік В., Двігун А. Київ: НІСД, 2025. 79 с. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2025.07>.

7. Alexander J. C. *Cultural Trauma and Collective Identity* // Alexander J. C. *The meanings of social life: A cultural sociology*. New York : Oxford University Press, 2005. P. 85–108. URL: <https://lnk.ua/f4OAAp9oT> (дата звернення: 05.01.2026).

8. Baer A., Sznajder N. *Memory and Forgetting in the Post-Holocaust Era: The Ethics of Never Again*. London; New York: Routledge, 2016. 182 p. (Memory Studies: Global Constellations).

9. Burlyuk O., Musliu V. *The Responsibility to Remain Silent? On the Politics of Knowledge Production, Expertise and (Self-)Reflection in Russia’s War*

against Ukraine // Journal of International Relations and Development. 2023. Vol. 26. P. 605–618. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41268-023-00318-x>.

10. Bush V. The Essential Writings of Vannevar Bush / ed. by G. Pascal Zachary. New York, NY: Columbia University Press, 2022. 392 p.

11. Carr N. The Shallows: How the Internet is Changing the Way We Think, Read and Remember. London: Atlantic Books, 2020. 320 p.

12. Cultural Memory in the Present / ed. by Hent de Vries (series editor), Erica Wetter (sup editor), & Emily-Jane Cohen (executive editor); Stanford University Press. 1993–2026. URL: <https://www.sup.org/books/series/cultural-memory-present> (дата звернення: 05.01.2026).

13. David L. The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 256 p. (Human Rights in History).

14. Ekelund R. Instant memories? Reflections on the connective turn and digital memory practices within retrospective Facebook groups // Glaser J., Håkansson J., Lund M., & Emma Lundin E. (Eds.). Cross-Sections: Historical Perspectives from Malmö University. Malmö: Malmö universitet, 2022. P. 65–82. URL: <https://lnk.ua/EPHwaxte4> (дата звернення: 05.01.2026).

15. Ford M., Hoskins A. Radical War: Data, Attention and Control in the Twenty-First Century. Oxford, UK: Oxford University Press, 2022. 376 p.

16. Garde-Hansen J. Media and Memory. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press, 2011. 184 p. (Media Topics).

17. Graf S. Instant memories of the Russian war against Ukraine – mapping the virtual Meta History: Museum of War // Memory, Mind & Media. 2024. Vol. 3. P. 1–20. DOI: <https://doi.org/10.1017/mem.2024.5>.

18. Hajek A., Lohmeier C., Pentzold C. (eds) Memory in a mediated world: remembrance and reconstruction. London: Palgrave Macmillan, 2016. 306 p. (Palgrave Macmillan Memory Studies).

19. Halbwachs M. On Collective Memory / transl. from German by Lewis A. Coser. Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1992. 254 p. (Heritage of Sociology Series).
20. Hoskins A. (Ed.). Digital Memory Studies: Media Pasts in Transition. London; New York: Routledge, 2017. 314 p.
21. Hoskins A. Media, Memory, Metaphor: Remembering and the Connective Turn // Parallax. 2011. Vol. 17. Issue 4: Transcultural Memory. P. 19–31. DOI: <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605573>.
22. Hoskins A. Media and compassion after digital war: Why digital media haven't transformed responses to human suffering in contemporary conflict // International Review of the Red Cross. 2021. Vol. 102. Issue 913. P. 117–143. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1816383121000102>.
23. Hoskins A. Memory of the multitude: The end of collective memory // Hoskins A. (Ed.). Digital Memory Studies: Media Pasts in Transition. London; New York: Routledge, 2017. P. 85–109. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315637235-4>.
24. Hoskins A. Television and the collapse of memory // Time & Society. 2004. Vol. 13. Issue 1. P. 109–127. DOI: <https://doi.org/10.1177/0961463X04040749>.
25. Hoskins A., Shchelin P. The war feed: Digital war in plain sight // American Behavioral Scientist. 2023. Vol. 67. Issue 3. P. 449–463. DOI: <https://doi.org/10.1177/00027642221144848>.
26. Huyssen A. Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory. Stanford, CA: Stanford University Press, 2003. 192 p. (Cultural Memory in the Present).
27. Kattago S. Melancholic Imprisonment in Memory: How 'Never Again' Crumbed when Russia Invaded Ukraine // Graduate Faculty Philosophy Journal.

2022. Vol. 43. No. 2. P. 259–281. DOI: <https://doi.org/10.5840/gfpj202243215>.

28. Kharkhun V. Warring Memory: Exhibiting the Russo-Ukrainian War in National Museums // Nationalities Papers. Published online by Cambridge University Press, 2025. P. 1–25. DOI: <https://doi.org/10.1017/nps.2025.10089>.

29. Kulyk V. War of Memories in the Ukrainian Media. Diversity of Identities, Political Confrontation, and Production Technologies // Fedor J., Rutten E., Zvereva V. (Eds.). Memory, Conflict, and New Media: Web Wars in Post-Socialist States. London: Routledge, 2013. P. 63–81.

30. Kuntsman A. Online Memories, Digital Conflicts and the Cybertouch of War // War, Conflict and Commemoration in the Age of Digital Reproduction: Digital Icons. Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media. 2010. Vol. 4. P. 1–12.

31. Kuntsman A., Stein R. L. Digital Militarism: Israel's Occupation in the Social Media Age. Redwood City, CA : Stanford University Press, 2015. 192 p. (Stanford Studies in Middle Eastern and Islamic Societies and Cultures).

32. Kuz M. Ukraine's War Museums Are Documenting History as It Happens // New Lines Magazine. July 12, 2023. URL: <https://lnk.ua/3GwiHHfQi> (дата звернення: 05.03.2026).

33. Leese P., Crouthamel J., Köhne J. B. (Eds.). Languages of Trauma: History, Memory, and Media. Toronto: University of Toronto Press, 2021. 424 p.

34. Makhortykh M. Memoriae ex machina: How algorithms make us remember and forget // Georgetown Journal of International Affairs (Johns Hopkins University Press). 2021. Vol. 22. No. 2. P. 180–185. DOI: <https://doi.org/10.1353/gia.2021.0027>.

35. Naslund A., Reichert R. (Eds.). Media Strategies and Visual Politics during the Full-Scale Attack of Russia on Ukraine. Digital Culture and Society. 2024. Vol. 10. Issue 1. 162 p. (Transcript Verlag, 2025).

36. Neiger M., Meyers O., Ben-David A. Tweeting the holocaust: social media discourse between reverence, exploitation, and simulacra // Journal of Communication. 2023. Vol. 73. No. 3. P. 222–234. DOI: <https://doi.org/10.1093/joc/jqad010>.

37. Santayana G. The Life of Reason: or, The Phases of Human Progress: All Five Volumes. Complete and Unabridged. North Charleston, SC: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2018. 298 p.

38. Stone Ch. B. Social Media and Collective Memory // Erll A., Hirst W. (Eds.). Cognition, Culture, and Political Momentum: Breaking down the Silos in Collective Memory Research. Oxford: Oxford University Press, 2025. Chapter 21. P. 284–296. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780197788332.003.0022>.